

Н.С. ИСМАГУЛОВА

ӘЛЕУМЕТТИК ТАПСЫРМАДАН ТУҒАН ЕҢБЕК

«Сырдария» романын жазу үстінде жазушы жан дүниесінің қандай күйде болғандығын аңғара білсек, шығарманың қалыптасу тарихынан да біраз мағлұмат алатынымыз анық. Жоғарыда сөз қылғанымыздай, отыз жетінші жылдың қанды дауылы тұсында Сәбен де саяси тұрғыдан айыпталып, партиядан қуылғаны мәлім. «Ол кезде партиядан шығу – тұрмеге жабылу, ең азы жұмыстан қуылумен пара-пар. Қасындағы талай боздактар сottтап, атылып жатқанда Сәбиттің сақтап қалған кедейден шықкан тегі болғанмен, рухани жағынан жаңын жаралап кетті» (1). Адам баласына тән азабынан көрі жан азабы қашанда ауыр тиетіндігі белгілі. Дос-жараны теріс айналып, өзін қоғамға қажетсіз сезінуден аскан жан азабынан ауыр азап жок болса, С.Мұқанов та осындай делсал қалден біраз жылдар арыла алмағанға ұқсайды. 1938 жылы жарық көрген «Жұмбак жалау» романының қызыл қырғынға дейін жазылып біткенін ескерсек, Сәбит Мұқановтың 1943 жылға дейін есенгіреп, мardымды ештеңе бере алмауы да «бабының болмауы» салдарынан болса керек. «Жазушылар одағының басшылығына қайтып оралғанмен ұйымдастыру жұмыстары мен өлегі, ақын-жазушыларға бронь алып беру, майданға барып қайту, антифашистік митингілер өткізу сияқты ірілі-уақты істер өнерпаздығына жол бермеуі бір болса, екінші, жараланған жан дүниесі сырқырай сыйдал жүргенде кесек туынды жазуға көніл хошы сокпаған еді» (1) деп жазған ғалым Т.Кәкішев 1947 жылғы «Сырдария» романының бір кайнары ішінде болуына да жазушының осындай күйі себепкер деп табады. Дегенмен, ғалым аталмыш романды «соның өзінде де ол кеуделі шығарма болып, бүкіл совет әдебиетінің корына кірді» (1) деп жоғары бағалайды.

Үміт Балқашевқа жазған хатында: «Қазір барынтайызды салып әдебиетті соғысқа жәрдемші құрал етуге тырысып жатырмыз. Жазушылардың әркайсысы майданның және тылдың темасынан күрделі шығармалар жазуға кірісті... Мен өзім осы күні төмөндегі еңбектерді жазып журмін: 1. «Жайлау» – соғыс кезіндегі Қазақстанның мал шаруашылығын қөрсетуге арналған киносценарий. 2. «Сырдария» – Драмтеатрға арналған пьеса және осы атпен роман да жазбакпын. Макстым – соғыс кезіндегі Сырдария елінің еңбегін

көрсету» (2.131.) деген С.Мұқанов қаламынан шыққан дерек романның жазылу мақсатын айқын атап беріп тұр. Сонымен қатар, соғыс жылдарындағы әдеби үдеріске көз жүгірту арқылы да бүкіл шығармашылықтың халық санасын оятуға, оларды отансүйгіштікке, ерлікке, еңбекке үндеудің құралы ретінде пайдаланылғандығын айқын аңғаруға болады.

«Сырдарияны» кезінде А.Фадеев зор бағалаған. Ол: «Романды Мұқановтың және бүкіл қазақ кеңес әдебиетінің үлкен табысы деп санауға болады. Роман – Қазақстанның тандаулы жазушыларының бүгінгі күн тақырыбына бет бүрғанының белгісі», – деп жазған. Романды бағалауда осы бір соңғы сөздің елеулі салмағы бар» (3.236) екендігін ескерсек, еңбек майданы мен соғыс майданына қалам тартқан Сәбен уақыттың өзі талап етіп отырған міндетті өтеу арқылы «саяси қателіктерін» жуу мәселесін көздейген болу керек деген ой туады. Мысалы, жазушының бас кейіпкерлерінің бірі Сырбай образын ашуда оның діни дүниетанымын суреттей отырып, артынша-ақ кейіпкерінің ол қасиетін жуып-шайып, ақтау міндеттің коса атқарып отырады. Оның астарынан жазушының өзінен «саяси айыпты» аластату мақсаты да мен мұндалап тұрады. Сонымен қатар автордың халықтар достығын мадактауға да «тым беріліп кеткендігі» байқалмай тұрмайды. Романың өн бойында осы сынды ойға жетелейтін жолдар аз емес және олардың өзгелеріне шығарманы талдау барысында кеңірек тоқталамыз. «Әрине, аға буын қаламгерлердің кай-кайсысының да жүріп өткен жолы соншалық бұралан, соншалық күрделі. Алыс-жұлыс, арпалыс кезендерінен өткен жазушыларда қателік болмай тұрмайды. Сол сияқты бұралан жолдан өткен дарындар бойындағысын іip беріп, ойындағысын сарқып айттып та үлгере алмайды. Саясат уысынан шығып еркін көслүгеге олар үшін жол тар болды. Олар уақыт қыспағында жасады, бар шығармасын уақыт қыспағында жазды. Сейте жүріп, олардың өздері де өзгелерге «уақыт қыспағы» болып көрінерін білмей қалды» (4.20).

Бүгінгі күнді жазу, тарих елегінен өтпей тұрып оған баға беру – онай нәрсе емес. Дәл бүгінгі шындыққа деген көзкарас, кейін уақыт өте келе өзгеріп кететіні де тарихта аз кездеспейді. Соған карамай, жаңа заман ерекшеліктерін тану, көркем

бейнелеу кешегі бір күндерде кенес әдебиетіне тың міндет бол таңылғаны, «Сырдария» – осындағы әлеуметтік тапсырмадан туған еңбек екендігін сөз қылған ғалым С.Кирабаев: «Солай бола тұрса да жазушының тақырыптың кілтін тауып, оның негізгі проблемасын анықтай суреттеуі оған елеулі табыс өкелді. Ол табиғатты ел иғлігіне жаратып жатқан адам еңбегін, тың идеяларды іске асыруши адамның рухани күшін тап басып суреттеді. Осы негізде жаңа адамдарды аша білді. Шығарманың қазақ әдебиетінің бетін бүгінгі заманды жырлауға бағыттаудағы ролі осыдан көрінеді» (3.237) деп шығарманың кезеңдік маңызын дөп басады. Жалпы, Сәбит Мұқанов романдары казақ прозасының, өсіресе, эпикалық прозаның туу, жетілу жолдарында түрган бір-бір белесті бейнелейді. Жазушы өмір сүрген дәуір мен халық тарихының актуалды проблемаларын көтерген және көркемдікпен шешкен бұл шығармалар легінен қазақтың фольклорлық әңгімешілдік дәстүрінің жаңара үлкен прозаға кіруін, оның Еуропа романына тән суреткерлікпен үштасуын аңғарып, жазушының стилін айқындауға болады. ««Балуан Шолак», «Біздің заманымыздың батыры» сынды туындыларымен қатар, 1948 жылы Париже сөйлеген сөзінде А.Фадеев Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романын айрықша атағанын, бүгінгі күн шындығын суреттеуде бүкіл совет әдебиетінің ұнамды шығармасы болып отыр дегенін де естен шығармайық. Ондай өтпелі туындылар Сәбен қаламынан көп ұшырасатыны белгілі» (5) деп Т.Кәкішұлы айтқандай, кенес адамдарының табиғатты игеру жолындағы күресінің нақты деректері негізінде жазылған «Сырдария» романының көтерген тақырыбы өткен дәуір еншісінде қалғанымен, шығарманың тарихи-танымдық маңызы ешқашан жойылмайды. Керісінше, уақыт алға озған сайын өткен дәуір айнасындағы күндылығы арта түспек. Шындығында, Сәбит Мұқановтың эпикалық прозасының дені тарихи тақырып-ка калам тартатындықтан, олардың бәрі тұтастай алғанда XIX ғасырдың орта түсінан бастап, күні бүгінге дейін қазақ халқы бастан кешкен ұзак дәуірдің үлкен эпопеялық шежіресін құрайды.

Озге де үлкен туындылары секілді «Сырдария» романының да кезінде кең пікір-талас туғызуының өзі оның тақырыбының өзектілігін анғартып кана қоймай, көптің көкейіндегі ой-сезімді қозғауымен көптің көңілін аударған туынды екендігін білдіреді.

Адамның жақсы, жаман касиеттері сын сағаттарда анық танылмак. Ұлы Отан соғысының

қыын-қыстау күндеріндегі ел өмірі жан-жақты бейнеленген «Сырдария» романынан біз осы расықтың өміршендігін байқаймыз. А.Фадеевтің романы жоғары бағалап, өз ойын «роман – казақ әдебиетінің үздік құбылсысы» деп тұжырымдауда Сырбай, Айбарша, Полевой, Байжан, Гулнар тәрізді жан-жақты суретtelіп, жақсы дараланған кесек кейіпкерлер арқылы жазушы кенес адамдарының сын сағаттарда сынбаған алмастай асыл қасиеттерін көркемдік биіктे көрсете білгендігінен болса керек.

Алексей Толстойдың: «Орыс халқының сырый мен ұлылығын түсіну үшін оның өткенін: біздің тарихымызды, оның дүбірлі кезеңдерін, орыстық мінез қалыптастан трагедиялық һәм творчество-лық дәуірлерді жетік және терен білуіміз керек» деген өте орынды, терен айтылған пікірін келтіре отырып, ғалым С.Макпирұлы: «шынында да халықтық мінез, касиеттің қалыптасу тарихы, тамыры теренде, ол енбекші бұқараның төл болмысында, оның басынан өткерген неше алуан тарихи кезеңдерде жатыр» деген даусыз пайымдау жасайды. «Қаламы жүйрік аксақал жазушымыздың суреткерлік басты ерекшелік-жетістіктерінің бірі оның халықтық қарастарлер жасаудағы көркемдік табыстарына байланысты. Аскар мен Амантай («Ботагөз»), саятшы Ораз, Жабай шал, Қабанбайдың Габдолы («Өмір мектебі»), Сырбай («Сырдария») ең алдымен халықтың мінез-болмысы мен жан дүниесін танытуымен қадірлі бейнелер» (6) деп тапқан ғалымның «Қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі С.Мұқановтың шығармалары халқымыздың арғы-бергі кезеңдердегі өмірінің көркем шежіресі іспетті. Өйткені шынайы талант үшін халық өмірін зерттеу, туған елінің қасіретті Кешегісі мен бақытты Бүгінің көркем танытудан артық мұрат болмайды» (6) деген пікіріне сүйенсек, Сәбит Мұқановты туған халқының шежіресін шерту арқылы өмірлік мұратына жеткен жазушы деп бағалауға өбден болады.

Романының басында жазушы бұл еңбегін күріштен дүниежүзілік рекорд жасаған Енбек ері, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қызылорда облысы Шиелі ауданындағы Қызылту колхозының мүшесі Ұбырай Жақаевқа достық және інілік көңілден зор құрметпен сыйға тартатындығы туралы арнау жазады. Шығарманың бас кейіпкері Сырбай карттың бейнесі осы Ұбырай Жақаевтың түптүлғасы негізінде сомдалған. Ал түптүлға дегеніміз – көркем образға таяныш болған өмірдегі бір тірек десек, ғалым Қ.Ергөбек түптүлға жөніндегі әңгімеде суреткер көркем

образ жасауда түптүлғаны көшірді ме, өлде көркейтіп бейнеледі ме деген айтыс туындастын сөт бар деп, бұл сауалға академик Зейнолла Қабдолотовтың «Ойдан шығару – образға барап жол». Әрі қыска, әрі нұсқа! Демек, ойдан шығару жок жерде – көркем образ да жоқ» деген сөзімен жауап беруге болар еді дейді (4.113). С.Мұқанов та Ыбырай Жакаев түптүлғасын көркейтіп бейнелеу арқылы Сыrbай есімді казактың өмірден түйгөні мол, табиғат тілін етene ұфатын дана қартының қайталанбас образын туғызған.

Көлемі жиырма баспа табақтай роман жалпы «Бакыт бақшасында», «Сұрапыл сокқанда» және «Женіс жолында» деп аталатын үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімнің «Жақсы жұбайлар» атты бірінші тарауында Байжан мен Гүлнардың танысу тарихын, шыққан тегін, лебіздері жарасқан егіз жүрек сезімін баяндайды. Қызылжар өнірінің кедей шаруалы отбасынан шықкан Байжан мектеп қабырғасынан-ақ ақылдылығымен, зеректігімен көзге түсіп, орта мектепті үздік аяқтап, сол жылдың жазында Алматы қаласындағы жас өнершілердің республикалық олимпиадасына облыс атынан шықкан өкілдер катарында барады. Осы сапарында оның өмірлік серігі болатын жанды алғаш кездестіруін жазушы билай суреттейді: «Үйдің алдындағы көп басқышты сатымен көтеріліп келе жатқан Байжанның көзі, шуласа, күлісе, ерсілі-қарсылы сапырылған көп жастың арасынан бір қызға түсे калды. Қыздың үстінде түсті жібектен тіккен өзбекше көйлек, басында өзбектің түрлі түспен кестелеген топысы, аяғында да түрлі түсті былғарыдан оюлап, кестелеп тіккен биік өкшелі етік. Ұзын қара шашын да қыз өзбекше қырық тарам қып өріп, иығына жайып жіберітіп.

Қасынан жанаса өтіп төмен түсे берген қызға Байжан кідіріп қарай қалды. Оны сезгендей қыз да жалт карады да, бетін тез бұрып төмен қарай жүгіре басып жөнелді. Қыздың сопақтау келген ақшыл беті, кең мандайлы, іилген қою қара касы, ұзындау, қайқылау кірпіктері, көгілдірлеу көзі, ортасы дөңестеу қыр мұрны Байжанның көңілінде қалып қойды» (7.12).

Бұл – шығарма бойындағы қызбен алғашқы таныстық. Суретtelіп отырған кескін-келбетінен қыздың қазақ ұлтынан емес екендігін байқаймыз. «анкетасына қараса, қыздың аты-жөні Гульнар Анатольевна Полевая!.. Қазақ серіктері оны Гүлнар деп атайды. Бұл қалай?! Кім-кешегіне, атына қарасаң өзбек қызы!.. Кескіні қазаққа жақындаиды... Сөзі де таза казақша... Әкесінің аты мен фамилиясы орысша!» (7.13) деген Бай-

жанның ойлары секілді оқырманды да қыздың ұлты туралы сауал біраз жерге дейін жетелейді. Әкесі Анатолий Кондратьевич Полевойдың Москвада туып өскені, мелиоративтік институтты бітірген жылы студенттердің революциялық ісіне катынастың деген айыппен Орта Азияға жер аударылғаны, өзбек жеріне орнығып, канал казу жұмысында инженер-мелиоратор бол қызмет істегені туралы, Құрбан атты карт мұрапттың қызына ғашық болып, діни таным тұрғысынан үлкен тосқауылға ұшыраған жастардың Сырдарияның төмөнгі жағындағы қошпелі қазактардың арасына қашып кетіп отау құрулары туралы Байжанға баяндап берген Гүлнардың әңгімесінен қыздың отбасылық тарихынан хабардар боламыз. Сонымен катар, шығарманың бастамасынан-ақ бас кейіпкерлерінің бірі Гүлнарды орыс әке мен өзбек анадан туғызып, қазақ жігітіне тұрмысқа шығару арқылы ұлтаралық достықты мәселе етіп көрсету жазушының басым мақсаттарының бірі болғандығын байқаймыз. Бұл да болса заман, саясат талабынан туындаған, жазушының айналып өтуіне амал жоқ тәсілдердің бірі еді. Кенестік жүйенін саяси идеологиялық қысымынан талай сансыраған жазушылар қауымы қандай да бір шығармасын жазбас бұрын ертеңгі күні өзіне қарсы қолданылуы мүмкін «қателіктерді» болдырмай жайын жан-жақты ойластырып алуға тырысатын. Ал бола қалған күнде де «бес каруын алдын ала сайлад алу», яғни билік «талап ететін» тақырыптарды амалсыздан болса да өзек ету әрекетінен жазушының төл шығармасының болашақ тағдырын қауіпсіздендіру ойы және сол арқылы өз басын да қандай да бір төнуі мүмкін қауіптен аластау мақсаты бой көрсетеді.

Қазақтардың арық қазуына жәрдемдесіп, революцияға дейін солардың арасында жасырынып жүрген, туысы орыс болғанмен, тұрмысы қазақ бол кеткен Полевой 1928 жылдан бастап Қызылорда облысынан су шаруашылық мекемесінде бас инженер болып қызмет атқарады. Шығарманың негізгі оқиға желісіне облыстағы егін шаруашылығына қажетті су проблемасы, оны шешу жолында атқарылған іс-әрекеттер, сол іске қарбалас келген Ұлы Отан соғысы тақырыбы, 0ызылордалықтардың соғысқа қосқан үлесі, соның ішінде Сыrbай карт звеносының күріш жинаудан дүние жүзілік рекорд жасаған женісі арқау болған.

Шығармадағы бас кейіпкерлердің бірі Полевойдың бейнесі өте жан-жақты сомдалған: «Анатолий Кондратьевичтің жеке басындағы тұрмыс салтына қараған кісі оны шығыстан, өсіресе, қазақтан айыра алмас еді. Ең алдымен, ол қазақ-

тың тілін барлық мақал-мәтелімен, барлық акцентімен, анының қазақтың біреуіндегі сөйлейді. Оның отырыс-тұрысы да, ас ішүі де казакша: малдасын күріп отыра қалғанда, ауыл казағынан айыра алмайсын. Қазактардай ол да етті жақсы көрді және ауыл казағында майлар етті алақанымен толтыра асайды. Қымыз ішуде ол, қазақтың біреуімен таласа алады – аққұба кескіні құренденіп ат, сыздықтай сімірге күн ұзын жа-лықпайды» (7.22). Жалпы, қазактардай оның да атқа құмарлығын, талай жылмиған жүйрік, тай-палған жорға оның тақымынан тарағанын, қазақтың басы қошқар мүйізді тұрманы мен күмістеген құранды ерін салған жақсы ат мініп, үнемі салт жүретінін, аңшылықта да өуестігін тартымды сипаттаған жазушы, оның қызына «бұлжымайтын тұрақтылық пен айнымайтын махабbat» сын-ды қос құндылықты сінірге қатты тырысқанын жазу арқылы оқырманды Полевойдың өзінің де жан дүниесінен хабардар етеді. Жазушы романда қандай да бір кейіпкердің рухани өлемін ашу үшін баяндау формасына жүгінбей, қобінесе, оны өзге кейіпкермен сұхбаттастыру барысындағы пікірлері арқылы қорытынды жасап, ой түюді оқырманның өз үлесіне қалдырады. Сондықтан да кейін адамдарға кейіпкерлердің жансыры терен ашылмаған сынды қөріну мүмкін. Шындығында, шығармада қолданылған аталмыш әдіс, сондай-ақ қазақ халқының жүздеген жылдар бойы тіршілік тәжірибесінен жинақталған, халықтың өткенінен хабар беріп, табиғат құпиясының тыл-сым сырларын аша түсетін танымдық деректердің молдығы тым жас оқырман түсінігіне ауыр тиеді. Сондықтан да ой-санасы биік, айтылған пікір-деректерді екшеп, өзіндік ой түйе білетін жасқа жеткен шакта романды оку немесе оған қайта оралып соғу арқылы оқырман қызықты, пайдалы, тіпті, ғылыми ізденістерге негіз боларлық мол мағлұмат алышп, көкірек көзін кенейте түсері сөзсіз.

Шығарманы оку барысында тағы бір ерекше байкалатыны – С.Мұқановтың Қызылорда өнірі, оның өзіндік ерекшеліктері туралы мол дерек жинап, тақырыпты жете менгергендігі. Су мамандары қарт Полевой мен жас Байжан арасындағы Сырдың суын байлап, егістікке пайдалану туралы сұхбаттардың бірінде Анатолий Кондратьевичтің аузымен Сырдарияның Гималай тауынан басталып ағатын Қарадария мен Қыр-ғыздың Алатауындағы Ыстықкөлдің бергі іргесіне жақын жерден басталып ағатын Нарыннан бастау алатынын, осы екі өзен Өзбекстанның Ферғана өлкесінде үштасып, содан Сырдария баста-

латынын және оның ұзындығы мен терендігін, яғни географиялық жағдайын толық баяндайды. Қытай тарихшыларына сүйене отырып, біздің дәуірден екі-үш мың жыл бұрын Сырдың бо-йында күріш дақылы болғаны, Айсадан төрт ғасыр бұрын Орта Азияны жаулап алған гректін атакты патшасы Александр Македонскийдің Амудария мен Сырдария бойындағы халықтардан күріштің палауын, жүзім, өрік сияқты жемістерді жегені туралы әңгімелері оқырманды еріксіз қызықтырады. Александр «Яхсарттың» (Сырдың) бойындағы мәдениетті егісті өркенде-туге көмекші болған және өзенде өзі аса жақсы көргендігі сонша – өлерінде «Сырдың суын бөгендер де, мені арнаның астына көміп, үстімнен суды қайта жіберіндер, мәнгі-баки Сырдың астында жатқым келеді» деген екен. Халық Александрдың сол тілегін орындаپ, Сырдың суағар арнасының астына көміпті-мыс. Қызылорданың шығыс жақ бетінде, Сырдың арнасынан бөлінетін «Куан» атты терең сай бар. Сол араның қазактарының айтуынша, Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонскийді мұсылман елдері Ескендір Зұлқарнайын деп атайды, онысы – «Мүйізді Ескендір» дегені. Анызда Ескендірдің мүйізі болыпты-мыс) өлгеннен кейін жұрт оны уақытша көме тұрады да, «Куандария» сайын қазады. Содан кейін Сырдың бөгөп, суын «Куанға» жібере тұрады да, Сырдың арнасына Ескендірді көміп, өз арнасымен қайта ағызады. Бұл деректер танымдық тұрғыдан маңыздылығымен қатар, жазушының роман жа-зуға түбекегілі дайындағанын – Сыр өлкесі тура-лы ғылыми еңбектермен танысып, көнекөз қария-лармен көп әңгімелескенін де анғартады.

Ә degennен, «мираб» – диханшылардың ара-сынан шыққан су маманы екенін, «мир» – өлшеу, «аб» – су деген сөздерден құралып, «судың өлшеуіші» деген мағынаны білдіретінін, қазак-тар мирабты «мұрап» дейтінін тәптіштеп жазған жазушы өзінің сөз мағынасына ерекше зер сала-тын дағдысынан бұл шығарманы жазу барысында да айнымағанын байқаймыз.

Халықтың ертеден қолданып келе жатқан егістік жерін суару әдістерінен, қолданған құрал-дарынан түсінік бере әңгімелейді. Осыған байла-нысты, тіліміздегі қолданыстан шығып қалған көптеген көнерген сөздердің мағынасын ашып береді. Баяғыда кедейдің арық қазар күші жоқ кезде аштан өлмеуге жанталасқан олар дарияның жағасынан шұқанақ қазады. Оның атын өуіт дейді. «Әуіт» – су толған шұқанак. Сол шұқа-наққа дариядан жырып су апарады. Шұқанактың қасына аша орнатады, оның жықпышына басы

ожау сиякты, сабы ұзын күректі байлайды. Орнатушы адам сол күректің сабынан ұстап, басын суға батырады да, ожауға іліккен суды егін сепкен жеріне шашады. Соның атын бұл ел «*аттақ*» дейді. Бұл жер суарудың ең көне әдісі болса көрек деп жазған жазушы, қазактың «*атарсын атпа, боларсын қатпа*» деген мақалы осы бір адамды қажытатын, қын жұмысқа байланысты шыққанын айтады. Одан әрі «*шығыр*» атты аспапты, оның бөлшектерін сипаттайды. Бұл тұста да көптеген көне сөздерден және оларға байланысты пайда болған тіркестердің пайда болу төркінінен хабардар боламыз. Мысалы, «*ұсқын*» деп жуан ағашка орнатылатын тік дінгекті атаған екен, қазактың бойы дел-сал біреуге «*ұсқының жаман екен*» деуі де осыдан. Сондай-ақ, «*сірес, тогын, кіндік, төбелдірік, күпшек, кегей, қасінек, сушалман*» секілді атаулармен танысамыз. Қазактың араздасқан ағайынды «іркіс-тіркіс болды» деуі осы шығырдың доңғалағының тістерін «іркіс», іркіске қабысып жататын екінші доңғалағының тістерін «тіркіс» деп атауға байланысты екендігіне көз жеткіземіз. Ал қазактың «ебей басты сары үлек» деп түйені сипаттауы доңғалакты жалғастыратын сырғауылдың («*кіндік*») басы доғалдау, шоқпарлау келетін, «*ебей*» деп аталатын бөлшегіне байланысты пайда болған екен. Ауыз әдебиетіне аса жақын жазушының халқымыздың бай мұрасына терен бойлайтыны кенестік кезеңді сипаттап отырған роман бойынан да мен мұнда лап тұрады. Сол терен білімін Сәбен қақырыпқа байланыстырып, шебер қолдана білген. Мысалы, «Мен бір кезде орыстың ориенталистеріне (шығысты зерттеушілеріне) еліктеп, қазактың фольклорын жинап ем. Сонда Арғынның Алтай деген руынан шыққан Құлтума деген ақын сол рудың атақты екі байы – Ақкошқар, Сайдалы дегенге өлең айтқанда:

Тұып ен бір анадан егіз болып,
Арығың қүйленіп тұр, семіз болып.
Шалқыған екеуін де дария емес пе ен,
Қалмасан бертін кезде керіз болып?

депті. Осы «*керіз*» таудан қазылатын арықтың бір түрі. Мысалы, таудың биігінде егіндік жер бар. Оған төменнен су шығаруға болмайды. Ондай жерді егуде мынадай айла жасаған: таудың басында бұлақ ағатын жер болса, сол арадан құдық қазып, бұлактың сүйн сарқиды. Төменнен саты-

лап тағы бірнеше құдық қазады да, солардың арасын жырып қосады. Жоғарғы құдыққа толған су жырақамен төменге ағады да, бірнеше сатымен егістік жерге жетеді. Осыны қазактар «*керіз*» дейді. Парсыда «*қараз*» деген сөз бар. Оның мағынасы да осы. Бірак, қазактың білгіштері, «*керізді*» қараздан алынған емес, қазактың «*кер*» және «*із*» деген екі сөзінен құралған, «*керді*» қазақ «*кейін*» мағынасында қолданады, кейін кеткенді «*кер кеткен*» дейді, кер ағатын су болған соң «*керіз*» қойған деседі. Қайсысы расын кім білсін?...» (7.60) деген жолдардағы қызығылықты мәліметтер орынды қолданылып қана қоймай, бір шумак өлеңдегі негізгі мағыналық жүкті көтеріп тұрған «*керіз*» сөзінің шығу төркінін ашу арқылы оның мағынасының түсінікті болуына жағдай жасалған.

Қорытындылай келе, «Сырдария» романы – танымдық-тәрбиелік маңызын жоймаған, талай үрпактың көдесіне жарайтын, уақыт озған сайдын құндылығы арта түсетін көркем туынды дег толық айта аламыз. Өйткені «Шығармалар – кенестік идеология рухында тәрбиеленіп есken, коммунистік идеалда қалыптасқан каламгер еңбегі. Ендеше тарих аренасынан кеткен кезең көзқарасы, социалистік қоғам мұраты ол шығармаларға да ықпал етеріне дау жоқ. Солай екен дег С.Мұқанов әдеби мұрасынан безінү – нағыз солақайлық болар еді» (4.203) деп ғалым К.Ергөбек жазғандай, «Сырдария» романы «тарих аренасынан кеткен кезең көзқарасы» туралы еңбек екендігімен де құнды!

ӘДЕБІЕТ

1. *Кекішев Т.* Сәбит Мұқановты не үшін жазғырудамыз? // Алматы ақшамы. 2000. 10 наурыз.
2. «*Өмірбаяндық өрнектер*» С.Мұқанов пен Ф.Мұсіреповтің мемлекеттік әдеби-мемориалдық мұражай кешені. Алматы: Арыс, 2002.
3. *Кирабаев С.* Сәбит Мұқанов – казак әдебиетінің классигі. Кіт.: Тәуелсіздік рухымен. Астана, 2002.
4. *Ергөбек К.* Жазушы шеберханасы (С.Мұқанов). Алматы: Қазақпарат, 2002.
5. *Кекішұлы Т.* Әдебиет биігіндегі тұлға // Егemen Қазақстан. 2000. 22 сәуір.
6. *Мақыров С.* Тартыс. Жағдай. Характер // Қазақ ССРҒА Хабарлары. Филология сериясы. 1989. №4.
7. *Мұқанов С.* Таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы, 1975. 6-т.